

VAATENURK

KAS SUVESÕDA VÕI SÕJASUVI?

Peeter Kaasik

1941. aasta Suvesõda/sõjasuvi on arvatavasti üks paremini läbi uuritud Eesti ajaloo etappe. Teema uurimist ja materjali kogumist alustati juba Teise maailmasõja ajal mõlemal pool rindejoont. Okupatsioonivõimude poolt rohkem või vähem suunatud ajaloomälu talletamine jättis endast maha kaks vastandlikku nägemust. Üks neist oli Suvesõja kontseptsioon: tegu oli Teise maailmasõja idarinde ühes lõigus toimunud “sõjaga sõjas”, kus sõja üldisem taust (st sõda Saksamaa ja NSV Liidu vahel) oli teisejärguline. Teise, nõukoguliku nägemuse järgi said sõjalisest lüüasaamisest “kangelaslikud kaitselahingud” ja kitsamalt “eesti rahva igipõline võitlus saksa rööv vallutaja vastu”.

Ilmekalt võtab sovetiaja arusaamad kokku Nõukogude Eesti juhtiva sõjaajaloolase Peeter Larini tõdemus 1962. aastal:

Juba Suure Isamaasõja esimesed päevad näitasid, et fašistlike rööv vallutajate näol on meie rahval tegemist tugeva ja salakavala vaenlasega, kes ei vali vahendeid oma inimvaenulike eesmärkide saavutamisel. Seni allaheidetud maade vallutamisel oli fašistlik Saksamaa kasutanud salakavalaid võitlusvõtteid. Kõrvuti pealetungiga rindel läks fašistidel sagegi korda desorganiseerida vastase tagalat, luues seal kurikuulsa “viienda kolonni”. Nii oli lugu Norras, Prantsusmaal, Belgias ja mujal. Ehkki meie kodumaal “viienda kolonni” tekkimiseks eeldusi ei olnud, tuli arvestada, et fašistid seda püüavad luua. Seepärast otsustas Nõukogude valitsus organiseerida paljudes rindelähedastes ja piiriäärsetes piirkondades vabatahtlikud võitlusüksused, kelle ülesandeks oleks võitlus vaenlase poolt saadetavate salakuulajate ja diversantide vastu. Need vabatahtlikud võitlusüksused kandsid hävituspataljoni nimetust.¹

¹ Peeter Larin, *Lahingud Eestis 1941. aastal* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1962), 38–39.

Kui see lähenemine on loodetavasti jäädavalt kadunud ajaloo prügi-kasti, siis Suvesõja kontseptsioon on vägagi elujõuline ka tänapäeval. See-tõttu oleks otstarbekas mõiste täpsemalt defineerida.

“Suvesõda” ise leiab kasutamist nii üldmõiste kui ka väga kitsa sünd-muse/nähtuse markeerijana. Kohati tundub, et see võiks tähendada suvel toimunud sõjategevust lähemal ja kaugemal. Ajaloolased on siiski seda meelt, et Suvesõda on kitsamalt eristatav kui eestlaste vastupanu Nõuko-gude võimule Teise maailmasõja lahingute käigus. Siinkirjutaja hinnangul võiks kõige õnnestunumaks pidada ajaloolase Tiit Noormetsa sõnastust:²

1941. aastal toimus Eestis täiemahuline sõjategevus Punaarmee ja Wehrmacht'i vahel. Eesti vastupanuliikumine pidas koos sellega oma sõda, millel olid oma eesmärgid ja oma jõud, kuigi konkreetse situat-sioonis võideldi ühe okupandi vastu teise peatse okupandiga. Sellest hoolimata oli metsavendade sõda teine sõda. Juba 1950. aastatel võttis Läände pääsenud eesti pagulus relvastatud vastupanuliikumise tegevu-se kohta 1941. aastal tarvitusele nimetuse Suvesõda. Kuigi see ei ole ot-seselt võrreldav eeskujuks olnud Soome Talvesõjaga ja nimel on juures mõningane rahvuslik-propagandistlik varjund, on nimetuse Suvesõda kasutamisel ajaloolise terminina samas selge põhjuslik alus.³

Selles käsitluses on niisiis esiplaanil Nõukogude–Saksa sõda, mille raa-mes on eristatav üsna arusaadavate piirjoontega nähtus (Suvesõda), mis eristab Eestis toimunut teistest idarinde löikudest. Samuti pole ära unus-tatud rahvuslik-propagandistlikku alget, mis lisab tublisti emotsionaalset kaalu (“oma sõda”).

Samas pole Noormetsa tõlgendus sugugi enesestmõistetav. Otsides Suvesõja definitsiooni erinevatelt veebilehtedelt, hakkavad silma üsna vas-tandlikud arusaamad:

² Vt nt *Metsavennad Suvesõjas 1941: Eesti relvastatud vastupanuliikumine Omakaitse dokumentides*, koost Tiit Noormets (Tallinn: Riigiarhiiv, 2003); Tiit Noormets, “The Summer war: the 1941 armed resistance in Estonia”, *The anti-Soviet resistance in the Baltic States*, toim Arvydas Anušauskas (Vilnius: Pasauliui apie mus: Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, 2006), 186–208; Tiit Noormets, ““Asutada kangemad metsameeste salgad, et siis ühiselt midagi tõhusat ette võtta...“: Rakvere ümbruse rahvakaitse pataljon juulis-augustis 1941”, *Tuna*, 1 (1999), 8–23; Tiit Noormets, “Suvesõda: Eesti relvastatud vastupanuliikumise eeldusi, võimalusi ja tulemusi 1941. aastal”, *Kaitse Kodul*, 6 (1998), 9–11; Tiit Noormets, “Suvesõda: relvastatud vastupanu-liikumine ja partisansõda Eestis 1941”, *Kaitse Kodul*, 1 (1998), 43–44.

³ Tiit Noormets, “Vastupanuliikumine Eestis”, *Metsavennad Suvesõjas 1941: Eesti relvastatud vastupanuliikumine Omakaitse dokumentides*, koost Tiit Noormets (Tallinn: Riigiarhiiv, 2003), 69.

Vikipeedia:⁴ Suvesõda oli Eestis Teises maailmasõjas 1941. aasta juulist kuni 21. oktoobrini, Eesti iseseisvuslaste (metsavendade ja Omakaitse) ning Saksa 18. armee võitlus NSV Liidu 8. armee ja NKVD vägede vastu. Eesti Vabariigile truude tsiviilisikute ja endiste sõjaväelaste poolt taastati omavalitsusorganid kuni Eesti täieliku okupeerimiseni Saksa armee poolt.⁵

Estonica: Eesti metsavendade võitlus julgeolekuüksuste, hävituspataljonide ja Punaarmee osade vastu 1941. a suvel.⁶

Histrodamus: 22. juunil 1941 alustas Saksamaa sõda Nõukogude Liidu vastu. Punaarmee taganes kõigil rinnetel ning juba juuli alguses olid esimesed *Wehrmacht*'i üksused Eesti pinnal. Järgneva suve ja sügise jooksul hõivasid sakslased kogu Eesti. Sõjatingimustes süvenes Eestis punane terror, mööda maad liikusid tappes ja põletades hävituspataljonid. Nende vastu koondusid metsa põgenenud meeste salgad, mis püüdsid enne Saksa vägede kohalejõudmist kohalikku võimu üle võtta. Eesti iseseisvuse taastamisest polnud uus võim aga kaugeltki huvitatud ning Suvesõjale järgnes kolm aastat Saksa okupatsiooni.⁷

Viide “sõjale” lubab oletada, et sõjategevusel on ka kindlad ajalised raamid, selgelt eristatav sõjategevuse piirkond, aga ka konkreetsed vastaspoold, kellel on omakorda selgelt eristatavad eesmärgid. Eelnevad tsitaadid aga näitavad, et Suvesõja mõiste kohta esineb väga erinevaid määratlusi: esiteks, et Suvesõda hõlmas kogu 1941. aasta sõjategevust Eesti pinnal (sh sügisel toimunud lahingud); teiseks, et Suvesõda oli väga konkreetne episood 1941. aasta sõjasuvel ehk metsavendade/Omakaitse võitlus Nõukogude võimuga; ja kolmandaks midagi vahepealset. Kuigi arusaamad tunduvad olevat kohati isegi vastandlikud ja Suvesõda on muutunud laialt kasutatavaks üldmõisteks, üritan saada selgust, millal ja mis kontekstis see kasutusele võeti ja mida selle all silmas on peetud.

⁴ Vt ka arutelu artikli “Suvesõda” juures, <https://et.wikipedia.org/wiki/Arutelu:Suves%C3%B5da> [vaadatud 15.01.2019].

⁵ “Suvesõda”, *Vikipeedia*, <https://et.wikipedia.org/wiki/Suves%C3%B5da>. Sama sõnastus on ka portaalis Annaabi: “Suvesõda oli Eestis pärast Teise maailmasõja algust 1941. aastal juulikuust kuni 21. oktoobrini eesti iseseisvuslaste (metsavennad ja Omakaitse) ja Saksa 18. armee võitlus NSV Liidu 8. armee ja NKVD vägede vastu.” <https://annaabi.ee/suves%C3%B5da@> [vaadatud 15.01.2019].

⁶ Toomas Hiio, “Suvesõda”, *Estonica*, http://www.estonica.org/et/Suves%C3%B5da_1941/, viimati muudetud 09.10.2009.

⁷ “Suvesõda”, *Histrodamus*, http://www.histrodamus.ee/?event=Show_main_layers&layer_id=106&lang=est. [vaadatud 15.01.2019, avaldamise hetkeks ei eksisteeri].

Kuna vastuhakk Nõukogude võimule 1941. aastal on rahvuslikult suure emotsionaalse kaaluga, siis on see üsna viljakas pinnas liialdustele ja/või liiga kitsale vaatenurgale, sõltuvalt autori üldistusvõimest ja allikakriitilisusest. Seetõttu esitatakse järgnevalt üks teravaks kiskunud ja aastaid õhus rippunud õpetlik juhtum, mis tõstatab muu hulgas küsimuse, kuidas hinnata Suvesõja allikaid.

Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni juhtum

2005. aastal avaldati Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni (rohkem tuntud kui Max Jakobsoni komisjon) raport Saksa okupatsiooni ajal Eestis korda saadetud inimsusevastaste kuritegude kohta, kust pärineb ka alljärgnev lõik:⁸

Kahtlusi on ka seoses “metsavendade” ja hiljem Omakaitse tegevusega esimestel nädalatel pärast Saksa vägede sissetungi, kuigi see osa uurimisvaldkonnast ei ole eriti põhjalikult dokumenteeritud. “Hävituspataljonide” värbamine selleks, et toetada Punaarmee taganemist “põletatud maa taktika” kasutamisel, põhjustas Eestis suvesõja – kokkupõrked toimusid peamiselt eestlastest koosnevate relvastatud salkade vahel, kes olid vastandlikel poliitilistel seisukohtadel. Meie uurimistöö on näidanud, et valdav enamik hävituspataljonide liikmetest olid etnilised eestlased, nagu ka suur hulk nende vastu võidelnud “metsavendadest” ja Omakaitse liikmetest. Ilmselt on põhjust uskuda, et Saksamaa sissetungi esimese etapi ajal tekkinud segaduses panid kuritegusid toime mõlemad konfliktipooled ning et süütuid tsiviilisi tapeti tahtlikult. Sellesse kategooriasse kuuluvad väga paljud “kahtlusosalused”, kelle vastu korraldas haaranguid Omakaitse, ning suur hulk Nõukogude hävituspataljonide poolt tapetud inimesi.⁹

⁸ Komisjon lähtus oma lõpparuandes Eesti ajaloolaste uurimistöödest, kus, tõsi küll, asi päris sellises sõnastuses pole esitatud, küll saab nende põhjal asjade käiku nii tõlgendada. Vt nt Toomas Hiio, “Combat in Estonia in 1941”, *Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, toim Toomas Hiio, Meelis Maripuu ja Indrek Paavle (Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006), 413–430; Peeter Kaasik, Mika Raudvassar, “Estonia from June to October, 1941: Forest Brothers and Summer War”, *Ibid.*, 469–494; Indrek Paavle, Peeter Kaasik, “Destruction battalions in Estonia 1941”, *Ibid.*, 495–520; Argo Kuusik, “Estonian Omakaitse in 1941–1944”, *Ibid.*, 797–806.

⁹ *Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvaheline Komisjon. II etapp – Saksa okupatsioon Eestis aastatel 1941–1944* (2005), <https://mnemosyne.ee/max-jakobsoni-komisjon/>.

See lõik (nagu ka mõned muud seisukohad¹⁰) on sattunud samal ajal tegutsenud Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riikliku Komisjoniga (ORURK) seotud isikute terava kriitika alla. Kriitika olemuse võtab kokku õigusteadlane professor Herbert Lindmäe ajakirjas Kultuur ja Elu ilmunud artiklis “Hinnang M. Jakobsoni rahvusvahelise komisjoni raportile”. Selle põhiosa moodustab kriitika just eeltoodud lõigu suhtes.¹¹

Siinkohal olgu esitatud kaks põhilist vaidluskohta:

Suvesõda kui eestlaste vastuhakk “põletatud maa taktikale”, seotuna väga konkreetselt käimasoleva sõjaga vs Suvesõda kui eestlaste vabadusvõitlus, mis puhkes kohe peale sõja puhkemist.

Seisukoht, et metsavennad tapsid ka süütuid inimesi, vs seisukoht, et kommunistide, hävituspataljonlaste, riigireeturite maha laskmine oma kohtu korras või improviseeritud väliskohtute poolt võis olla ka õigustatud.¹²

Kuigi esmapilgul ei tundu vastuolud olevat väga suured ning erinevused on peamiselt sõnastuses ja rõhuasetustes, siis Lindmäe lõpphinnang Jakobsoni komisjoni tegevusele on väga kriitiline. Ühtlasi defineerib Herbert Lindmäe ka Suvesõja mõiste väga selgelt kui “rahvusliku vabadusvõitluse”:

Metsavendlus sai alguse juba 1941. aasta juuniküüditamisel ja lahvas koos NSV Liidu ja Saksamaa sõja algusega eestlaste vabadusvõitluseks. Suvesõda oli ju võitlus nõukogude terrorirežiimi vastu, ja see algas kohe, kui puhkes sõda NSV Liidu ja Saksamaa vahel. [...] Ei taheta mõista, et see nn konflikt oli Eesti Suvesõjas Eesti rahva vabadussõda. [...] Ilmselt pole midagi kuulnud ka sellest, et Eesti Vabariigi Riigikohus on Nõukogude okupatsioonivõimude ja terrorirežiimi poolt represseeritud endiste Eesti sõjameeste rehabiliteerimisel juba 1990-ndatel korduvalt nentinud, et enda kaitsmine relvaga nõukogude okupatsioonivõimude

¹⁰ Laskumata kogu kriitikasse, siis Herbert Lindmäe peamine rahulolematu seisneb selles, et pole piisavalt tõendeid, et mõningad eesti politseipataljonid osalesid juutide vastu suunatud kuritegudes (siinkohal eelkõige 36. rinde-kaitsepataljoni osalemine Novogradoki massimõrvas), ja seda laiendades, et Jakobsoni komisjon polevat piisavalt tõendanud, et inimeste represseerimist teostasid Saksa okupatsioonivõimud “eestlaste aktiivsel kaasabil”. Vt ka Peeter Kaasik, “Mida tegi 36. eesti rinde-kaitsepataljon Novogradokis?“, *Tuna*, 2 (2017), 91–99.

¹¹ Herbert Lindmäe, “Hinnang M. Jakobsoni rahvusvahelise komisjoni raportile”, *Kultuur ja Elu*, 3 (2011), http://kultuur.elu.ee/ke505_okupatsioon.htm.

¹² *Ibid.*: “Kas kõik, keda tapsid metsavennad ja omakaitselased, olid süütud tsiiviilelanikud? Kas saab lugeda süütuteks kõiki isikuid, kes organiseerisid küüditamist või osalesid eestimeelsete eestlaste küüditamisel, reetsid vabadusvõitlejaid hävituspataljonlastele, neid, kes mõrvasid Suvesõjas eestlasi?”

omavoli vastu (Eesti Vabariigi Riigikohtu lahendid: Riigikohtu otsus III-1/3-17/94), kommunismivastane võitlus 1941. aasta suvel metsavennana (Riigikohtu otsus III-1/3-17/94), kommunismivastane võitlus 1941. aasta suvel metsavennana ja “ERNA” salgas (III-1/3-88/94), osalemine metsavõitluses (III-1/3-29/94, III-1-3-2/95), kuulumine vabatahtlikult relvaformeringusse “Omakaitse” (III-1-3-2/95) ja Omakaitse võitlus Punaarmee vastu (III-1/3-31/94; III/3-41/94; III-1/3-55/94) oli võitluseks Eesti Vabariigi iseseisvuse eest ja Eesti rahvale tehtud ülekohtu vastu, mis vastas vabadusvõitluse eesmärkidele. Seega nenditakse kohtulahendites, et mehed, kes taplesid Eesti iseseisvuse eest ja kelle võitlus oli kooskõlas rahvusvahelise õiguse sätete ja põhimõtetega ning vastas vabadusvõitluse eesmärkidele, olid vabadusvõitlejad. Sellesisulised Riikohtu tõdemused on vaieldamatud juriidilised faktid, mille eiramine tähendaks ka Eesti Vabariigis kehtiva õiguskorra eiramist. Samuti on lubamatu jätta kõrvale Riigikogu 18. juuni 2002. aasta avaldust.¹³ Need olid siduvad ka rahvusvahelisele komisjonile, kes uuris 1941. aasta sündmusi Eestis.

Niisiis seisneb põhiline kriitika selles, et Jakobsoni komisjon ei taha väidetavalt tunnistada, et Suvesõda oli eestlaste vabadusvõitlus. Kindlasti tuleb nõustuda Herbert Lindmäe kriitikaga Jakobsoni komisjoni raportis esineva ebaõnnestunud sõnakasutuse küsimuses, mida võiks tõlgendada ka niimoodi, et komisjon nägi 1941. aasta Suvesõda kodusõjana. Lindmäele on vastumeelne see, et metsavendi/Omakaitset ja hävituspataljone käsitletakse ühise nimetaja all (siinkohal on selleks sõjakuriteod, mida sooritasid mõlemad pooled).

Herbert Lindmäe viitab, et hävituspataljonid on Eesti Vabariigi Riigikogu 18. juuni 2002 deklaratsiooniga kuulutatud terroriorganisatsiooniks.¹⁴ Nii see ka on, kuid väite teine pool, et metsavennad vastasid rahvusvahelises õiguses sätestatud kriteeriumitele kui kombatanid, on juba palju küsitavam.¹⁵

Olgu siiski öeldud, et Jakobsoni komisjoni eesmärgiks polnudki otseselt Suvesõja olemuse defineerimine ega ka Eesti vabadusvõitluse ja

¹³ Riigikogu avaldus “Okupatsioonirežiimi kuritegudest Eestis”. Vastu võetud 18.06.2002, <https://www.riigiteataja.ee/akt/174385>.

¹⁴ Lindmäe, “Hinnang M. Jakobsoni rahvusvahelise komisjoni raportile”: “[...] kuulutab Riigikogu need kuriteod toime pannud Nõukogude Liidu kommunistliku režiimi ja seda vägivaldselt teostanud Nõukogude Liidu organid, nagu NKVD, NKGB, KGB ja teised ning nende asutuste moodustatud tribunälid, erinõupidamised, samuti hävitus- ja rahvakaitsepataljonid ja nende tegevuse kuritegelikeks.”

¹⁵ Lindmäe, “Hinnang M. Jakobsoni rahvusvahelise komisjoni raportile”: “Komisjon ei pidanud vajalikuks peatuda enamlaste poolt mõrvatud metsavenna kui partisani või sissi (kombatant) seisundil rahvusvahelises õiguses. Nende mõrvamine on ju samuti rahvusvahelise õiguse järgi kuritegu.”

vabadusvõitlejate tegevuse hindamine, veel vähem selles kontekstis, nagu vabastaks vabadusvõitlus igasugusest vastutusest. Komisjon lähtus konkreetsetest inimsusevastastest ja sõjakuritegudest, mida sooritasid Teises maailmasõjas mõlemad Eesti alal sõdinud osapooled, ja kõrvale ei jäänud ka eestlased. Ka ei lähtunud Jakobsoni komisjon oma tegevuses mitte Riigikohtu lahenditest ja Riigikogu deklaratsioonist, vaid 1998. aasta Rahvusvahelise kriminaalkohtu Rooma statuudi genotsiidi, inimsusevastaste ja sõjakuritegude definitsioonidest ja eesmärgiks seati välja selgitada toimepandud kuriteod ja nende ajalooline taust. Eesti Vabariik on nimetatud statuudiga liitunud ning see on Riigikogu poolt ratifitseeritud ja presidendilt allkirjastatud. Siinkohal eeldanuks õigusteadlane prof Herbert Lindmäelt pigem selget vastust, kas Riigikohtu lahendid on Rooma statuudiga kooskõlas.

Eelnevat võib peaaegjalikult mõista õiguslike tõlgenduste erinevuse või lihtsalt mööda rääkimisena. Mis aga ehk olulisemgi, Lindmäe kriitikat koorub välja küsimus Suvesõja allikate usaldusväärsusest. Tõsisem etteheide tundub olevat see, et Jakobsoni komisjon pole tuginenud tema hinnangul kõige olulisemale allikale ehk rahvuslikule ajaloomälule. Ühtlasi võiks aru saada, et Lindmäe välistab ka Nõukogude julgeoleku uurimistoimikute kasutamise järelduste tegemiseks:

Vead ja puudused komisjoni töö tulemustes seletuvad sellega, et komisjonil ei olnud kokkuvõtete tegemisel võimalik toetuda oma rahvusmälule – rahvuslikule ajaloomälule. [...]

Kuidas saab, kuidas on võimalik lugeda tõendamiskõlblikuks ja usaldusväärseks kuritegeliku tegevuse teel saadud ülekuulamiste tulemusi, kui juurdlust ja ülekuulamist on toimetanud Eesti Vabariigi poolt kuritegelikuks tunnistatud organ.¹⁶

Suvesõja mõiste tagamaadest

Eelmine alapeatükk näitab, et vabadusvõitlusel, eriti rahvuslikule ajaloomälule tuginedes, on emotsionaalne kaal, mis välistab vastaspoole dokumendid ajalooallikana kui väidetavad võltsingud. Niisiis tuleb rahvusliku mälu kriitilisel hindamisel olla ettevaatlik, et mitte sattuda aastaid kestvate

¹⁶ Lindmäe, "Hinnang M. Jakobsoni rahvusvahelise komisjoni raportile".

tarbetute rünnakute objektiks, mis teema teaduslikule uurimisele sugugi kaasa ei aita.¹⁷

Kuigi eelnevalt on Suvesõja küsimuses märgata ka diskussiooni alget, siis paraku jäi see üsna ühepoolseks. See on ka mõistetav, sest Lindmäe hinnangu andmise ajaks oli Jakobsoni komisjon oma töö juba ammu lõpetanud. Ühtlasi pole populaarteaduslik ajakiri *Kultuur ja Elu* ka teadlaste meelispaik teadusliku diskussiooni arendamiseks ja ilmselt polnud eelnimetatud kirjatükk sellena ka mõeldud.

Jakobsoni komisjoni pole samas mõtet ka väitetavalt ebatäpses definitsioonis süüdistada, sest nagu eelnevalt näidatud, puudub selgus, mida Suvesõja mõiste endast täpsemalt kujutab.

Uurimist raskendab see, et metsavennad pole mõistetavatel põhjustel oma tegevusest maha jätnud dokumente. Peale üksikute dokumendikatekete pole säilinud ka metsavendade-vastase võitluse põhijõu moodustanud hävituspataljoni jooksvat dokumentatsiooni. Üldistavaid kokkuvõtteid “banditismivastasest võitlusest” (armee tagalakaitse ülema ettekanded¹⁸) leidub Punaarmee 8. armee dokumentide hulgas. Mõningast informatsiooni saab ka Saksa väekoondiste ja sõjaväeüksuste sõjapäevikutest ja Saksa sõjaväevõimu teostanud asutuste ja üksuste jooksvast dokumentatsioonist.

Nii tugineb käsitlus metsavendade tegevusest Suvesõjas enamjaolt just mälestustele, kus kesksel kohal on ühelt poolt Saksa okupatsiooni ajal koostatud Omakaitse malevate ajalooülevaated, Omakaitse ja malevate 1941. aasta aruanded,¹⁹ arvukad mälestustepõhised Saksa okupatsiooni aegsed ajaleheloed; teiselt poolt 1942. aastal Nõukogude tagalas kogutud mälestuste/tunnistuste stenogrammid, mis suures osas käsitlevad “banditismivastast võitlust”.²⁰

¹⁷ Vt ka Peep Varju, “Miks Riigikogu pelgab Eesti vabaduse eest võidelnud vanu sõjamehi?“, *Kultuur ja Elu*, 4 (2011), http://kultuur.elu.ee/ke506_varju.htm; “Eesti rahva vastupanuvõitluse hindamine. Peep Varju ettekanne Jüri Kuke XVII mälestuskonverentsil Tartus”, *Kultuur ja Elu*, 2 (2013), http://kultuur.elu.ee/ke512_vastupanu.htm; Peep Varju, “EVSÜ – 100“, *Kultuur ja Elu*, 3 (2017), <https://dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=AKkultuurjaelu201709.2.14.1>.

¹⁸ Mõningad 8. armee tagalakaitse valitsuse ettekanded on huvilistele kättesaadavaks tehtud Vene Föderatsiooni kaitseministeeriumi hallataval veebilehel pamyat-naroda.ru.

¹⁹ Rahvusarhiiv (edaspidi RA), ERA.R-358.1, s-ü 1, 2, 3, 5, 6, 10, 13, 20, 29: Omakaitse tekkimise ja 1941. a tegevuse ülevaade koos statistiliste aruannetega liikmete arvu ja valveobjektide kohta, 1942; RA, ERA.R-358.1, s-ü 4, 8, 9, 11, 12, 17, 18, 21–28, 30: Omakaitse tekkimise ja tegevuse ülevaade alates Kaitseliidu likvideerimisest 1940. a suvel kuni 1. jaanuarini 1942. Vt lähemalt Peeter Kaasik, “Omakaitse aruanded ja ajalooülevaated 1941. aasta Suvesõja ajalooallikatena”, *Tuna*, 2 (2021), 92–110.

²⁰ Eelkirjeldatud tunnistused on tänapäeval suures osas publitseeritud. Nende avaldamisega tegeles aastatel 1993–2001 harrastusajaloolane ja kommunismi kuritegude

Siinkohal võiks küsida, millal Suvesõja mõiste kasutusele võeti, mida see tähendas tollal ja mida tänapäeval. Nagu viitab Tiit Noormets eeltsiteeritud lõigus, võtsid mõiste laiemalt kasutusele väliseesti autorid 1950. aastatel. Siinkohal tasub vaadata loodusteadlase ja paguluses välja antud koguteose “Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas” ühe koostaja Hans Kauri nägemust aastast 1957:

Lõuna-Eesti oli praktiliselt kuni Emajõe jooneni, Viljandi ning Pärnu eesti metsavendade ja partisanide poolt vabastatud, enne kui saksa sõjaväe eelosad maale jõudsid. [...] Vabastatud L.-Eesti alal olid punase režiimi esindajad igalt poolt saksa vägede tulekuks kõrvaldatud ja asendatud Eesti seaduslike administratiiv-, riiklike- ja kommunaalorganitega. [...] Peaaegu kuni Tartu lahingu lõpuni oli maal eesti valitsuslik organisatsioon, mis veel ei olnud allutatud saksa okupatsioonivõimule. See valitsuslik organisatsioon koondus oma ülimes keskses Vab. Presidendi asetäitja peaminister prof. J. Uluotsa ümber. Sõjaline juhtimine oli koondatud L.-Eesti vabastatud aladel peamiselt Kagu-Eesti partisanide üldjuhi major Kurgi kätte. [...] Tegelikult tegutses Eesti Vabariik oma tähtsamates funktsioonides, kuigi vastav vormiline taastamine polnud avaldatud. [...] Nagu eespool juba nimetatud, tegutsesid Eesti väejuhatused võitluses vaenlasega oma esimesel perioodil iseseisvalt ja moodustasid kõigi oma üksikosade summuna Eesti Vabariigi kaitseväge. See eesti sõduri positsioon ei muutunud kohe saksa sõjaväeosade kohalejõudmisega, vaid võitlus jätkus frondil liitlaslikult ja relvavendlikus kooskõlas, üksteist toetades. Sellest nii tekkinud võitluskaaslusest lähtunult jäi osa eesti sõjaväeüksusi saksa sõjaväega kaasa edasitungil põhja poole Põhja-Eesti ja saarte vabastamiseni. Need eesti üksused olid allutatud saksa ülemjuhatusale, mis aga iseenesest veel ei tarvitsenud tähendada Eesti sõjaväe lõppu, kuna liitlaslikult võitlevate eri maade sõjavägede allutamine ühisele ülemjuhatusale pole midagi ebaharilikku.²¹

Üldplaanis pole selles lähenemises midagi uut, sest eelmainitud Omakaitse ajalood ja aruanded lähtusid samamoodi “oma sõja” kontseptsioonist, mida küll otsesõnu täiesti eraldiseisvana ei esitletud. Omakaitse kokkuvõtete kirja panemine algas juba 1941. aasta suvel-sügisel ja osaliselt leidsid need kajastamist ka ajakirjanduses. Omakaitse inspektor kolonel Jaan Maide andis 1942. aasta jaanuaris malevatele korralduse alustada

paljastaja Mart Arold (1944–2014) ning need ilmusid sarjas “Sortside saladusi/saladused” (I–XII). Vt lähemalt Peeter Kaasik, “1942. aastal Nõukogude Liidu tagalas kogutud mälestused-tunnistused ajalooallikana”, *Tuna*, 1 (2020), 79–98.

²¹ Hans Kauri, “Sõdiv rahvas, vaenlane ja liitlane”, *Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas, IV kd. Maa vabastamine*, toim Richard Maasing jt (Stockholm: Kirjastus EMP, 1957), 10–11.

ajaloolis-statistiliste kokkuvõtete koostamist. See pidi sisaldama andmeid Kaitseliidu likvideerimisest ja kaitseliitlaste represseerimisest. Omakaitse alal tuli kirja panna üksuste formeerimise aeg ja asjaolud, arvuline koosseis, tegevus, kaotused jm.²² 1942. aasta juulis täiendati eelnimetatud ringkirja ja nõuti 1941. aasta malevate tegevuse ülevaateid. Tegemist on sisult analoogsete dokumentidega ja sõjasuvi moodustab mõlemal juhul vaid osa kokkuvõtetest. 1942. aasta augustis esitas Omakaitse inspektor nende aruannete põhjal politseidirektorile omapoolse aruande.²³

Ajalooülevaadete puhul ilmneb eriti selge seos 1940. aasta suvel likvideeritud Kaitseliidu organisatsiooniga. Aruanded/ajalookokkuvõtted järgivad maakondlikku (lisaks Narva ja Tallinna linnad ja Läänemaa koosseisus olev Hiiumaa) jaotust. Sõjasuve kohta kajastatakse metsavendluse teket, tegevust enne sakslaste saabumist, Omakaitse formeerimist ja selle kontakte Saksa sõjaväevõimudega, Omakaitse tegevuse ülevaadet 1. jaanuarini 1942 ning selle organisatsiooni ja koosseisu kujunemist koos majandusliku kokkuvõttega. Kahes osas koostatud kokkuvõtete algmaterjalid on valdavalt hävinenud. Suurem osa autoreid on jäänud anonüümseks.²⁴

Koos 1941. aasta tegevuskokkuvõtetega võimaldavad ajalooülevaated (kuigi mitte kõigi malevate omad pole säilinud) üsna hästi esitada üldpilti koos arvukate üksikjuhtumite detailse kirjeldusega, kuigi rõhutatult ühe poole vaatenurgast. Kui Omakaitse malevate 1941. aasta tegevusaruandeid võib vaadelda ka jooksva aruandlusena, siis töö Omakaitse malevate ajalugudega oli juba selgelt osa okupatsioonivõimude propagandast, millest koostajad ei pruukinud küll teadlikud olla. Muu hulgas leidsid kogutud materjalid kasutust Saksa okupatsiooni ajal välja antud koguteoses “Eesti rahva kannatuste aasta”.²⁵

Nagu mälestustepõhiste allikate puhul tavaks, peab arvestama halvemal juhul väljamõeldistega (või kuulujuttude esitamisega tõe pähe), kuid

²² RA, ERA.R-358.1.32, l. 1–1p: Eesti Omavalitsuse Sisidirektooriumi Politsei ja Omakaitse Valitsuse Omakaitse inspektori kolonel J. Maide ringkiri Omakaitse juhatajatele 22. jaanuarist 1942.

²³ RA, ERA.R-358.1.32: Omakaitse 1941. a tegevuse kokkuvõte. Koostanud Politsei ja Omakaitse Valitsuse Omakaitse inspektor kolonel Jaan Maide, 16.08.1942 (alus: Eesti politseidirektori kiri 15. juulist 1942). Vt ka RA, ERA.R-358.2.2: Andmeid Omakaitse, politsei ja eestlastega komplekteeritud sõjaväe ning politseiüksuste korraldamise ja tegevuse kohta 1941. a (Angaben über die Aufstellung und Tätigkeit des Selbstschutzes, der Polizei und den aus Esten aufgestellten Militär- und Polizeieinheiten); ERA.R-358.1.34: Eesti Omakaitse juulist 1941 kuni 1. jaanuarini 1943.

²⁴ Tiit Noormets, “Suvesõja uurimisest ja allikatest”, *Metsavennad Suvesõjas 1941*, 79–80.

²⁵ *Eesti rahva kannatuste aasta. I–II (koguteos)* (Tallinn: Eesti Omavalitsus: Eesti Kirjastus, 1943).

kindlasti arvukate liialduste, ebatäpsuste ja ühekülgsusega. Näiteks Saksa sõjaväe tegevus jääb Omakaitse koostatud kirjavaras teisejärguliseks. Vaadates tegevusjuhiseid, siis sõjategevuse kajastamist kogu Eestis laiemalt polnudki ette nähtud. Võttes need mälestuspõhised kirjutised laiemalt sõjategevuse uurimise aluseks, ongi pilt lootusetult vildakas ning asjatundmatu isik võib nende põhjal teha meelevaldseid järeldusi, nagu oleksid metsavennad ja Omakaitse Eesti vabastamisel kandvat osa etendanud või et Omakaitse juhtkond oli Suvesõja ja Saksa okupatsiooni ajal Eesti väejuhatuse ja n-ö mäluasutus.²⁶

Tulles tagasi väliseesti autorite juurde, siis lähenesid nad asja käsitlemisele üsna sarnaselt Omakaitse koostatud kokkuvõtetega, kuid selle vahega, et enam polnud mälestustes ega teema uurimisel vaja lähtuda Saksa okupatsioonivõimude ja nende kohapealsete käsualuste suunistest. Seetõttu on ka otse välja öeldud, et Eesti Vabariik ja tema relvajõud eksisteerisid 1941. aasta sõjasuvel *de facto* ja “oma sõda” peeti mitte illusoorset, vaid reaalselt, kus Saksa sõjaväega sidusid Eesti formeeringuid liitlassuhted.²⁷

Niisiis, kui Omakaitse ajalood lähenevad küsimusele väga ühekülgselt, siis väliseesti autorid on viinud käsitluse kohati absurdini, kus ühtlasi tekib ka kahemõtteline olukord. Kui nimetada metsavendade tegevust otsesõnu Eesti Vabariigi eest sõdimiseks, siis tuleb ühtlasi tunnistada, et *de facto* hüpotetiline Eesti Vabariik oli Saksamaa liitlane Teises maailmasõjas, mõistagi sellega kaasnevate arusaamadega sõja kaotajast ja tema liitlastest ning 1941. aasta sõjasuvel korda saadetud sõjakuritegudest. See, et Omakaitse aruannetes-ajalugudes ei ole sõjakuritegudest eriti midagi kirjas, ei tähenda veel seda, et massilist omakohut²⁸ poleks 1941. aasta sõjasuvel üldse toimunud.²⁹

²⁶ Reaalsuses oli Omakaitse sel hetkel abipolitsei staatuses ja isegi mitte relvaformering.

²⁷ Siin võiks märgata ka seoseid prof Jüri Uluotsa 1930. aastate uurimustega, kus üheks eesmärgiks oli Eesti riikluse olemasolu kandmine nii kaugele minevikku kui võimalik ja selle kestmine hoolimata võõrvõimust ja okupatsioonidest. Rahvusliku eneseteadvuse tõstmiseks oli tegu igati tervitatava lähenemisega, kuid teaduslikult jäid need uurimused küsitavaks.

²⁸ Nt sisedirektor Oskar Angelus on meenutanud: “Väljaspool linnu oli rinde läheduses omakohus maad võtnud. Sõjariistus omakaitsemehed lasksid inimesi omavoliliselt maha, kes nende arvates olid bolševike agendid, sabarakud või pooldajad. Kättemaks ja isiklike arvete õiendamine löid õitsele.” Vt Oskar Angelus, *Tuhande valitseja maa: mälestusi Saksa okupatsiooni ajast 1941–1944* (Tallinn: Olion, 1995), 63.

²⁹ Vt lähemalt *Eesti rahvastikukaotused. II/1, Saksa okupatsioon 1941–1944: hukatud ja vangistuses hukkunud = Population losses in Estonia. II/1: German occupation 1941–1944: executed and died in prison*, koost Indrek Paavle, toim Vello Salo ja Toomas Hiio (Tartu: Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, 2002).

Pole vist väga põhjust tervet Eesti Vabariiki siinkohal kaasvastutajaks teha, kui Saksamaa deklareeris selgesõnaliselt ja koheselt, et on saanud okupatsioonivõim (kuni 1941. aasta detsembrini teostasid seda sõjaväevõimud), ega tahtnudki midagi teada Eesti Vabariigist. Nii tuli igasugused viited võimalikele riikidevahelistele liitlassuhetele juba eos lüüa. Ainukene liitlassuhe, mis üldse kõne alla tuli, seisnes “tsiviliseeritud rahvaste” (mitte riikide) abstraktses bolševismivastases võitluses.³⁰

Kuna midagi konkreetset oli pikas perspektiivis eestlastele keeruline lubada, siis kujunesid Saksa propaganda põhimotiivideks vabadusvõitlus ja vastase demoniseerimine. Mitte ilma asjata pole koguteoses “Eesti rahva kannatuste aasta” nagu ka Omakaitse ajalugudes sakslased kõrvaltegelased. Asja mõte polnudki 1941. aasta sõjasuvest tervikpilti luua, vaid esmaseks eesmärgiks oli ikkagi eestlaste moraali tõstmine, rõhutades ühiseid kannatusi ja eesti sõdurite kangelaslikkust. Moraali pidi tõstma nii 1941. aasta Suvesõja metsavendade võitluse meeldetuletamine kui ka Vabadussõjas võidelnute mälestamine ning kõike seda rõhuasetusega, et käimasolev sõda on järjepidevuse alusel “Teine Vabadussõda”. Rõhutada tuli bolševike vägivaldaakte eestlaste vastu ja kuritegude tõttu kannatanute ja võitluses hukkunute mälestamist. Alles selles kontekstis tuli kättemaksumotiivi kõrval avaldada ka tänu Saksa relvajõududele bolševismist vabastamise eest ja suurendada panust bolševismivastases võitluses.³¹

Kokkuvõtvalt võiks siinkohal öelda, et Suvesõja termini töid kasutusele väliseesti autorid, korjates üles saksaegse propaganda külvatud seemne, lisades sellele juba väga selge vabadusvõitluse ehk Eesti Vabariigi taastamise kontseptsiooni, mida Saksa okupatsiooni ajal polnud kuidagi võimalik esitada. Selle arusaama taustal on mõiste Suvesõda eraldiseisva sõjana täiesti omal kohal. Muu hulgas ununes kas tahtlikult või tahtmatult seegi, et ilma Saksa vägede eduta 1941. aasta sõjasuvel oleks väga raske ette kujutada, et edukas relvastatud vastupanu oleks üldse võimalikuks osutunud.

Kuigi ei saa välistada ka üldistusvõime puudumist, pole väliseesti autoreid põhjust ka suurushullustuses süüdistada. Metsavendade laiemaks eesmärgiks oligi taastada Eesti Vabariik. Küll ei vasta tõele, et Eesti Vabariik

³⁰ Vt lähemalt Meelis Maripuu, *Omaavalitsuseta omaavalitsused: halduskorraldus Eestis Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944*. Dissertationes Historiae Universitatis Tartuenssis, 26 (Tartu: Tartu Ülikool, 2012); Toomas Hiio, “Eesti kui Wehrmacht’i operatsioonipiirkond 1941–1944”, *Laidoneri Muuseumi aastaraamat*, 5 (2005), koost Leho Lõhmus (Tallinn: Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum, 2006), 115–152.

³¹ Vt lähemalt Kristo Nurmis, *Das Fein Geschliffene Glas: Saksa okupatsiooni aegne propaganda organisatsioon Eestis 1941–44*, magistritöö (Tartu: Tartu Ülikool, 2011).

ja iseseivad sõjajõud 1941. aasta sõjasuvel ka reaalselt eksisteerisid,³² ega ka see, et metsavennad võtsid võimu üle terves Lõuna-Eestis, sõdides edasi liitlassuhetes sakslastega.³³ Jällegi tuleks analüüsida kirjutamise hetke. Eesti oli okupeeritud ja annekteeritud ning nii 1941. aasta sõjasuvel kui ka igikestval rahvuslikul vastupanul oli pagulaste moraali hoidmisel sarnaselt Saksa okupatsiooni ajaga suur propagandistlik väärtus. Ühtlasi sai (tuli?) distantseeruda sõja kaotanud Saksamaast, eriti selle poliitilisest juhtkonnast, nagu ka Hjalmar Mäest ja tema juhitud Eesti Omavalitsusest.³⁴ Ühtlasi pärineb väliseesti autoritelt sellest ajast ka vildakas arusaam headest Saksa sõjaväelastest ja halbade poliitikuteist,³⁵ kus esimesed pooldanud Eesti iseseisvust (või vähemalt autonoomiat), teised välistanud selle täielikult ja “Eesti kaitseväge” saadeti laiali tsiviilvõimude käsul.³⁶

Teiselt poolt ei tähendanud Saksa propagandavajadused automaatselt, et Omakaitse kirjutised, tollased ajalehelood ja koguteos “Eesti rahva kannatuste aasta” jultunult valetasid. Küsima peaks pigem seda, mida nendes kirjatöödes ei ole ja miks. Tegemist oli okupatsiooni tingimustes kirja panduga ning okupandid ja nende lähimad kohalikud kaastöölised poleks mingil juhul lasknud läbi selliseid “tänamatuid” kirjutisi, rääkimata veel nende avaldamisest, kui asjal poleks olnud mingit tagamõtet või hädavajadust. Nii tuleks tähelepanu juhtida, et “oma sõja” kontseptsioon pole mitte niivõrd tänapäevase allikakriitilise teadusliku analüüsi tulemus, kuivõrd

³² Ka Hans Kauri tunnistas, et “iseseisvusperiood” oli lühiaegne, tinglikult 7./8. juulist kuni 12. juulini, kui Punaarmee oli taganenud ja Saksa väed polnud veel kohale jõudnud ning selles võimuvaakumis alustati kohati Eesti Vabariigi nimel kohaliku võimu taastamist. Emajõe rindel olevat see periood kestnud veidi kauem, 25. juulini, kui rindelõigu katmise põhijõu moodustanud metsavendade üksused. Tõsi, ka see väide on väga küsitav, sest sel ajal tegutses Tartu piirkonnas rügemendimõõtu Burdachi motoriseeritud lahingugrupp.

³³ Vt Peeter Kaasik, “Võimuvaakum” Lõuna-Eestis 1941. aasta sõjasuvel”, *Akadeemia*, 1 (2021), 137–171.

³⁴ Mõistagi distantseeruti ka Suvesõja kontseptsiooni kujunemisel kaalukalt rolli mänginud okupatsioonivõimude suunisel tegutsenud Eesti Omavalitsuse propagandaaparaadi tegevusest (keskne propagandaosakond kandis okupatsiooni jooksul kolme nime: Rahvakasvatuse Osakond, 29.09.1941 – 1942 algus; Rahvakasvatustalitus, 1942 algus – 01.12.1942; Rahvakasvatuse Peavalitsus, 01.12.1942–17.9.1944).

³⁵ Vt Peeter Kaasik, “Relvavennad”: Saksa ohvitseri kuju Teises maailmasõjas eesti sõduri mälestustes. I–II”, *Akadeemia*, 1–2 (2016), 104–115, 285–324.

³⁶ Varjatud kriitikat okupatsioonivõimude tegevuse kohta võib leida siiski ka Omakaitse aruannetest / malevate ajalugudest. Näiteks Omakaitse tegevuse aruandes aastatest 1941–3 on lõik: “Saksa sõjaväe komandandid korraldasid Omakaitset oma tõekspidamiste ja vajaduste järgi, millest tingitud ka mõnes maakonnas omakaitse liikmete arvu piiramine või omakaitse likvideerimine. Samuti ka suurema osa liikumisvahendite ja automaatrelvade ning kahurite ülevõtmine.” Vt RA, ERA, R-358.1.34: Eesti Omakaitse juulist 1941 kuni 1. jaanuarini 1943, 4.

paljuski Saksa okupatsioonivõimude heakskiidul kultiveeritud lähenemine. Ühelt poolt oli sellel lähenemisel sel ajal propagandaväärtus, hoidmaks ülal eestlaste moraali rindel ja tagalas. Teiselt poolt tähendas sakslaste asetamine kõrvategelasteks viidet sellele, et vastupanu Nõukogude võimule võis küll eestlastele olla emotsionaalselt tähtsis episood, kuid poliitiliselt ei omanud see mingit tähtsust.

Lisaks sellele tekitati (või tekkis?) väga selge jagunemine maakondlikul alusel, millel oli rindeolukorraga kohati üsna vähe pistmist. Nii on näiteks koguteoses “Eesti rahva kannatuste aasta” väga selge maakondlik jaotus, kuigi maakonna ja valla piiridel polnud lahinguid pidavatele Punaarmee ja Wehrmachi väekoondistele suuremat tähtsust. Sama liini jätkab ka Herbert Lindmäe koostatud väga detailirikas “Suvesõja” sari, mis lisaks tekitab “sõda sõjas” raamistikus omakorda veel rea omavahel nõrgalt seotud sõjakesi maakondlikul ja kohati ka valla tasandil. Suvesõja mõistet ähmastab veel see, et juba Saksa okupatsiooni ajal liideti propagandakaalutlustel sõjasuue sündmustega kohapealne “õuduste aasta”, “punane terror”, “põletatud maa taktika” tagajärjed jm, misjärel ei saa kindlalt enam väita ka seda, et Suvesõja mõiste all peetakse silmas just konkreetselt relvastatud vastupanu Nõukogude võimule.

Kokkuvõte

Eelnevalt on lähtutud arusaamast, et Suvesõda oli selgelt eristatav osa 1941. aasta lahingutest Eesti pinnal ehk relvastatud vastupanu Nõukogude võimule, mis toimus paralleelselt Saksa vägede edasitungimisega. Kuna vastupanu on tihedalt seotud sakslaste edasitungiga, siis puuduvad 1941. aasta relvastatud vastupanul selged ja ühtsed ajalised ning territoriaalsed piirjooned. Näiteks Saaremaale jõudis Saksa okupatsioonivõim kohale kaks kuud hiljem kui Lõuna-Eesti maakondadesse ja tingimustes, kus kohalik aktiivne relvastatud vastupanu sisuliselt puudus.

Üldistavalt jagati relvastatud vastupanu Saksa okupatsiooni ajal kaheks: esiteks metsavendluse periood (alates metsavendade salkade tekkimisest kuni Saksa vägede kohale jõudmiseni ja Omakaitse formeerimiseni); teiseks Omakaitse periood. Segadust tekitavad mõlemad. Oli piirkondi, kus aktiivne relvastatud vastupanu sama hästi kui puudus. See ei tähenda, et seal metsavendi ei olnud, kuid nende aktiivne tegevus oli erinevatel põhjustel võimatu, sõltudes punaväe kontsentratsioonist piirkonnas (nt Läänemaa, Saaremaa, Tallinn), piirkonna rahvuslikust koosseisust (nt Petserimaa, Narva-tagused alad), puudulikest varjamisvõimalustest (mõned suuremad

linnad ja piirkonnad, kus puudusid suured metsad, sood ja rabad) jm. Põhjused võisid olla ka kattuvad.

Selgust pole ka n-ö Omakaitse perioodi osas. Saksa sõjaväevõimude poolt alates augusti algusest ametlikult lubatud abipolitseilist Omakaitset ei saa nimetada enam relvastatud vastupanu vormiks. See oli osa Saksa sõjaväe tagalahaldusest. Samas polnud kogu Eesti territoorium selleks ajaks veel vallutatud ja Omakaitse perioodi algus on seega maakonniti erinev. Eristuvad veel Lõuna-Eesti maakonnad, kus peale rinde seiskumist juuli esimesel poolel eksisteerisid Saksa sõjaväevõimudele vaikimisi allutatud maakondlikud omakaitseorganisatsioonid, mis omakorda tinglikult allusid Saksa eelüksuste käsul Tartus moodustatud Lõuna-Eesti partisaniskade staabile. Need maakondlikud omakaitset polnud veel konkreetsete abipolitseiliste funktsioonidega ja leidsid peale kohaliku halduse ja politsei organiseerimist rakendust ka puhtsõjaliste ülesannete täitmisel. Põhjuseks pole mitte see, et sakslased oleks sellist kahtlast ja Saksamaa poliitilise juhtkonna poolt välistatud liitlasi soovinud, vaid selles, et hõredate ridadega Saksa eelüksused ei suutnud Peipsist Pärnu laheni tekkinud rindejoont oma jõududega mehitada. Käsitleda sellises raamistikus relvastatud vastupanu ühtse tervikuna on üsna lootusetu ülesanne. Kuid siiski saab need sündmused võtta kokku üldmõistena, olgu selleks siinkohal Suvesõda.

Nüüd küsimus, mida peale hakata teiste sõjasuve sündmustega, mis on Suvesõja üldmõiste alla tihtipeale mahutatud, kuid mille side vastupanuga Nõukogude võimule on kaudne või lausa olematu. Kas sellised sündmused, nagu raadioaparaatide ära korjamine, Võhma eksporttapa-maja õhku laskmine, Vaivara lastekodu evakueerimine Nõukogude tagalasse, inimeste hukkamine Kuressaare lossihoovil, okupatsioonivõimude poolt abipolitseilise Omakaitse formeerimine ja tegevus, mahuvad ikka Suvesõja mõiste alla?

Sellest järgmine küsimus on, mida hakata peale nägemusega, kus Suvesõda tähendab hoopis eesti metsavendade/Omakaitse ja Saksa vägede (just sellises järjekorras) ühiseid lahinguid Punaarmee ja NKVD vägedega. Tundub, et siin on kadunud igasugune proportsioonitunne ja pintsak on nõõbi ette õmmeldud. Saksa väejuhatuse silmis oli Eesti näol tegemist ühe 1941. aasta väegrupi Nord pealöögi suunalt kõrval seisva rindelõiguga, kus nagu mitmel pool mujal lõigati suured Punaarmee ja sellele operatiivselt alluvad NKVD formeeringud (Eesti puhul ka Balti laevastik) teistest Nõukogude rindelõikudest ja tagalast ära ja purustati lühemat või pikemat aega kestnud löökidega. Eestis tekkinud vastupanuliikumist pole põhjust puhtsõjalisest seisukohast üle tähtsustada. Näiteks, kui käsitleda 1941. aasta sõjasuve lahinguid Eestis sõjalisest vaatenurgast vastaspoolte armee, korpuse

ja diviiside tasandil, siis on väga keeruline metsavendi, aga ka nende vastu võidelnud NKVD formeeringuid oma kaalult kuidagi üldpilti mahutada.³⁷

Kui esineb väiteid, et metsavennad/Omakaitse hoidsid Kesk-Eestis paar nädalat koos Saksa eelüksustega rinnet, siis tuleb silmas pidada, et Punaarmee oli taandunud ettenähtud positsioonidele ja peale väiksemate häirivate rünnakute ei kavatsetud rindejoone stabiliseerumise järel suuremat pealetungi lõuna suunas ette võtta.

Mõistagi ei saa metsavendade tegevust sõjalises plaanis alavääristada: ainuüksi aktiivse relvastatud vastupanuliikumise olemasolu vahetult rinde läheduses Punaarmee tagalas mõjus vägagi häirivalt niigi demoraliseeritud vägede võitlustahtele. Tähtis oli metsavendade roll ka Saksa vägede edasisel pealetungil, seda mitte niivõrd sõjalise jõuna, kuivõrd seetõttu, et kohalikke sai kasutada teejuhtide, luurajate ja tõlkidena. Metsavennad mängisid ka olulist rolli sõjaväevõimu kiirel ja tõrgeteta sisseseadmisel. Sõjalisest seisukohast oli toimiva ja sõbraliku tagala olemasolu okupatsioonivägedele väga tähtis. Just metsavennad olid kandev jõud kohaliku halduse sisseseadmisel peale seda, kui Saksa väed olid piirkonna hõivanud (suuremas osas Lõuna-Eestis juba ka enne Saksa vägede kohalejõudmist), kuid see ei tähenda veel iseseisvat võimu – see kuulus algusest peale Saksa sõjaväevõimudele, niipea kui need kohale jõudsid. Lisaks oli Omakaitse organisatsioon kandev jõud metsade ja soode puhastamisel maha jäänud punaarmeelestest, aga ka sõjaväevõimude käsul juutide ning kohalike tege- like ja väidetavate kommunistide kinnivõtmisel (kohati omaalgatuslikult) ning sõjavangide konvoeerimisel ja valvamisel.

Kokkuvõtteks võiks küsida, kuidas Suvesõja terminit kasutada ja mida see hõlmama peaks. Relvastatud vastupanu (koos passiivse varjamise, suure osa sõjasuveaegse “punase terrori” ja osalise “põletatud maa taktika” tagajärgedega) mahub Suvesõja mõiste alla kitsamas tähenduses. Laiemas

³⁷ Lahinguvõimelt ja tulejõult on tegemist võrreldamatute suurustega. Mingit võrdlusmomenti võiks pakkuda kaotuste suhe, mis üldistavalt erineb suurusjärgu võrra. Saksa XXVI ja XXXII armeekorpusetele allutatud üksused kaotasid Eestis langenutena 145 ohvitseri ja 3048 alamväelast ning haavatutena vastavalt 407 ja 11 304 (lisaks paarsada teadmata kadunut). Eesti vabatahtlikud üksused kaotasid langenutena 107 meest, Omakaitse 151. Kui lisada Omakaitse aruannetes olevad 561 langenud ja/või punase terrori käigus hukkunud metsavenda, siis kokku 819 nimeliselt kindlaks tehtud isikut. Kuna nende arvutuste kohta algmaterjalid puuduvad, siis pole täpselt selge, mida hõlmab nt arv 561, st kui suur osa sellest seltskonnast oli seotud otseselt relvastatud vastupanuga, palju oli passiivseid varjajaid ja palju metsavendade abistajaid. Lisaks on siin kindlasti ka neid, kes ei mahtunud ühtegi nimetatud kategooriasse. Vt Toomas Hiio, “Ülevaade 1941. aasta sõjasündmustest Eestis – 1941. aasta Eestis”, *Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat*, 6 (2006) (Tallinn: Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum, 2007), 117; Noormets, “Vastupanuliikumine Eestis”, 51.

tähenduses võiks Suvesõja üldmõiste alla mahutada kõik, mis toimus Eestis alates Nõukogude Liidu ja Saksamaa sõja algusest kuni Eesti ala lõpliku langemiseni Saksa okupatsioonivõimu alla.

Kõikidel ülejäänud juhtudel soovitan kasutada neutraalsemat “sõjasuve” või mingit muud asjakohasemat mõistet. Kindlasti soovitaks vältida relvastatud vastupanu ja Saksa vägede pealetungi ühte patta panemist – seda hinnatagu vastavalt sõjalistele proportsioonidele.

MÄRKSONAD: Suvesõda, Teine maailmasõda, Saksa okupatsioon Eestis, ajalookirjutus, sõjaajalugu

PEETER KAASIK on Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri muuseumi teadur.*

ABSTRACT: *Summer War or Summer of War?*

The term ‘Summer War’ is used extensively to refer to events that took place in Estonian territory in the summer of war in 1941. This term is used in various meanings in both narrower and broader frameworks in historical literature in reference to events that took place in the summer of 1941. The objective of this article is to explain how the term originated, what it comprises, and to suggest possibilities for how it could be used.

Expatriate Estonian authors extensively adopted the term ‘Summer War’ in the 1950s and it found application as the Estonians’ ‘own war’ that is clearly distinguishable within the framework of the Second World War. More precisely, the Republic of Estonia and its armed forces existed *de facto* in the summer of war in 1941 and the Estonians’ ‘own war’ was fought in reality and in alliance with the German Army. There was nothing new in this and that point of view relies to a great extent on propaganda from the time of the German occupation of Estonia. The Wehrmacht was admittedly the ‘liberator’ yet the narrative of the heroism and suffering of Estonians was central. The term ‘Second War of Independence’ was already used

* Kirjavahetus. Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri muuseum, Mõisa tee 1, Viimsi 74001. E-post: peeter.kaasik@mnemosyne.ee.

during the German occupation to refer to this narrative. The one-sided style of this approach, which relied on propaganda directed by the occupying authorities and on the memoirs of participants, can at times create the impression as if Estonians themselves (with assistance from the Germans) liberated their country. And one can come across such an angle of approach even nowadays, regardless of the fact that without the success of the German forces, there would also have been no resistance in such form.

In summary, we could ask how to use the term 'Summer War' and what it should comprise. In its broader meaning, everything that took place in Estonia starting from the beginning of the war between the Soviet Union and Germany until Estonian territory ultimately fell under the control of the German occupying authorities in the autumn of 1941 (in the interests of differentiation it would nevertheless be more expedient to use the term 'Summer War') could fit in under the general term 'Summer War'. The armed resistance put up by Estonians fits in under the term 'Summer War' in its narrower meaning. Yet here I would certainly recommend to avoid mixing up the armed resistance put up by Estonians and the offensive of the German forces. Military contributions should nevertheless be assessed in accordance with proportions.

KEYWORDS: 'Summer War'; Second World War; German occupation in Estonia; historiography; military history

PEETER KAASIK is Researcher at the Estonian War Museum – General Laidoner Museum.*

* Correspondence: Estonian War Museum – General Laidoner Museum. Mõisa Rd 1, Viimsi 74001, E-mail: peeter.kaasik@mnemosyne.ee.